

УДК 347.72.032.1

Олексій Артикуленко,

здобувач

Харківського національного університету внутрішніх справ

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВозДАТНОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ

Стаття присвячена розгляду теоретичних аспектів правоздатності юридичної особи. На підставі проведеного наукового пошуку зроблено висновок, що зміст правоздатності юридичних осіб дозволяє їм виступати учасниками майнових, організаційних та особистих немайнових правовідносин. Причому це можуть бути права, як встановлені, так і не встановлені чинним законодавством, якщо вони не суперечать закону та моральним засадам суспільства. Обсяг цивільної правоздатності юридичної особи поставлено в залежність від самої природи даного суб'єкта. Більше того, в організації може бути встановлена або загальна (універсальна), або спеціальна правоздатність.

Ключові слова: організація, юридична особа, правоздатність, статус, учасник цивільних відносин.

Постановка проблеми. Відомо, що однією з істотних умов існування суб'єктів цивільного права як учасників цивільних правовідносин є їхня правоздатність. По суті, вона є загальною передумовою правоволодіння [1; 2, с. 147]. Разом із тим у теорії права є досить широкий спектр поглядів щодо сутності правоздатності, і без їх критичного аналізу подальше дослідження правосуб'єктності юридичних осіб стає неможливим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання цивільної правоздатності юридичних осіб були тією чи іншою мірою предметом досліджень таких учених, як: М. Агарков, О. Ананських, І. Бейцун, В. Борисова, С. Братусь, Л. Винар, І. Жигалкін, Ю. Жорнокуй, В. Зелеський, А. Зеліско, О. Зозуляк, Т. Карнаух, Н. Козлова, О. Літвіна, Т. Пономарева, А. Слугін, І. Тарасов, Л. Федюк, К. Флейшиць та ін.

Огляд теорій, поглядів, наукових підходів щодо розуміння цивільної правоздатності юридичної особи є метою та об'єктом цієї статті.

Виклад основного матеріалу. У цивілістиці традиційно дослідження питань правоздатності розпочинається з аналізу двох протилежних наукових підходів до її розуміння – це динамічна та статична теорії. Динамічна теорія була запропонована М. Агарковим, який стверджував, що неправильно уявляти собі правоздатність статично та вважати, що особа у будь-який момент може стати суб'єктом будь-якого цивільних правовідносин. Вона (правоздатність) залежить від тих чи інших взаємин особи з іншими особами, що й указує на можливість мати конкретні права та обов'язки. Така можливість не є абстрактною, а залежить від

тих юридичних відносин, учасником яких є особа [3, с. 70–72].

Натомість С. Братусь, відстоюючи позицію статичної теорії, якраз виходив із того, що правоздатність є абстрактною категорією. Вона становить лише можливість бути суб'єктом тих прав та обов'язків, які визнано об'єктивним правом [4, с. 5–6]. Цей підхід дозволив говорити про підміну суб'єктивних прав (обов'язків), у конкретних правовідносинах, із правоздатністю, яка залишається незмінною [4, с. 5–6; 2, с. 147].

Критичного ставлення заслуговує позиція і тих учених, які вважають, що правоздатність має прояв у певній діяльності суб'єкта. Зокрема, розглядаючи такі організації, як релігійні, вони зазначають, що зміст їхньої правоздатності може містити можливості проведення богослужінь, обрядів, церемоній, засновувати видавничі, поліграфічні організації тощо [5, с. 123–130]. З таким підходом складно погодитися. Адже у наведеному підході правоздатність розкривається через здатність вчинення певних дій (проведення, заснування тощо). Натомість здатність діями набувати, створювати для себе права та обов'язки є не чим іншим, як дієздатністю, а це вже інша властивість суб'єкта.

По-різному у теорії цивільного права визначають і природу правоздатності. Одні вчені вважають, що правоздатність є властивістю, яка «подарована» та фіксується державою [6, с. 81]. Інші виходять із того, що вона є природною властивістю [7, с. 51–54]. Причому серед сучасних дослідників більшість вважають, що розуміння правоздатності як «дарованої», фіксованої державою можливості є породженням радянського періоду, характерним для командно-адміністративного ме-

тоту. У ринкових відносинах правоздатність має розумітися як природна властивість [7, с. 51]. Разом із тим розуміння правоздатності як природної властивості не пояснює її виникнення у юридичних осіб. Більше того, в історії розвитку права відомі випадки, коли навіть за людиною не визнавалася правоздатність. Наприклад, у стародавньому Римі раби взагалі не розглядалися як суб'єкти, а обсяг правоздатності залежав від стану свободи, громадянства та того становища, яке особа займала у сім'ї. Тобто саме правопорядок, а не природа визначали здатність мати суб'єктивні права та обов'язки. Тому цілком слушною є позиція, за якою правоздатність залежить від держави та фіксується нею, вона «ніщо без держави» [2, с. 148]. Це соціально-юридична властивість [6, с. 81], яка має штучний характер [8, с. 41].

Висловлена думка й про те, що правоздатність становить «право на право», «право мати права» [8, с. 8]. Наведена позиція була піддана справедливій критиці. Наголошувалося, що це не суб'єктивне право, а саме здатність мати суб'єктивні права та обов'язки [9, с. 39–40, 42–43]. На відміну від суб'єктивного права здатність не пов'язана з можливою поведінкою особи, їй не кореспондує чийсь обов'язок, вона не має об'єкта, а є передумовою виникнення (набуття) суб'єктивних цивільних прав та обов'язків [8, с. 9].

Розуміння характеру та обсягу правоздатності формувалися динамічно. Спочатку вона прямо визначалася законом [2, с. 148; 8, с. 11]. Це пов'язувало з тим, що перші корпорації створювалися у дозвільному порядку [8, с. 11]. Доктрина та законодавство радянського періоду виходили зі спеціальної правоздатності юридичної особи. Зокрема, у ст. 26 ЦК УРСР зазначалося, що юридична особа може мати права та обов'язки відповідно до цілей її діяльності. Сучасний правопорядок України поряд зі спеціальною закріпив і загальну (універсальну) правоздатність. Такий підхід пояснюється тим, що лише спеціальна правоздатність не відповідає умовам підприємницької діяльності у сучасних ринкових відносинах [10, с. 141].

Незважаючи на легальне визнання загальної правоздатності за юридичними особами, у теорії цивільного права відсутня однастайність із цього питання. Стверджується, що вона може бути лише спеціальною [11, с. 129–130]. Інші дослідники, визнаючи за юридичною особою загальну правоздатність, зазначають, що вона є характерною не для всіх суб'єктів. Низка організацій може мати лише спеціальну правоздатність [11, с. 129–130].

На наявність у деяких юридичних осіб спеціальної правоздатності вказує й аналіз законодавства України. Так, відповідно до ст. 1 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринку фінансових послуг» для фінансових установ (банків, кредитних спілок, ломбардів, лізингових компаній, довірчих товариств, страхових компаній, установ накопичувального пенсійного забезпечення, інвестиційних фондів і компаній тощо) надання фінансових послуг є виключним видом діяльності, а у випадках, прямо визначених законом, вони можуть, як виняток, надавати інші послуги, але пов'язані з наданням фінансових послуг. Очевидно, що такі обмеження окреслюють і коло тих прав (обов'язків), які можуть набувати вказані юридичні особи. Ст. 15 Закону України «Про страхування» передбачено, що посередницька діяльність страхових та перестрахових брокерів у страхуванні та перестрахованні здійснюється як виключний вид діяльності і може включати консультування, експертно-інформаційні послуги, роботу, пов'язану з підготовкою, укладанням та виконанням (супроводом) договорів страхування (перестраховання) в тому числі щодо врегулювання збитків у частині одержання та перерахування страхових платежів, страхових виплат та страхових відшкодувань за угодою відповідно зі страхувальником або перестраховальником, інші посередницькі послуги у страхуванні та перестрахованні за переліком, встановленим Уповноваженим органом. Тобто ці суб'єкти також мають не загальну, а спеціальну правоздатність.

Спеціальна правоздатність передбачена і для банківських установ. Незважаючи на те, що відповідно до ч. 2 ст. 4 Закону України «Про банки і банківську діяльність» вони можуть самостійно визначати напрями своєї діяльності і спеціалізацію за видами послуг, тим не менше ст. 48 цього Закону передбачає ряд обмежень.

Закон України «Про товарну біржу» (ст. 1 Закону) зазначає, що товарна біржа не займається комерційним посередництвом і не має на меті одержання прибутку. Відповідно до ч. 1 ст. 17 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» професійна діяльність із торгівлі цінними паперами на фондовому ринку є виключним видом діяльності. Тому торговці цінними паперами не можуть поєднувати свою професійну діяльність з іншими видами діяльності, крім тих, що прямо передбачені в законі (ч. 1 ст. 16 цього Закону). Спеціальна правоздатність передбачена і для кредитних спілок, адже відповідно до ч. 2 ст. 1 Закону України «Про кредитні спілки» надання фінансових послуг, перед-

бачених цим Законом, є виключним видом їхньої діяльності. Вони за загальним правилом не можуть, наприклад, мати корпоративні права (ч. 4 ст. 3 цього Закону).

Очевидно, що перелік законодавчих актів, що встановлюють спеціальну правоздатність юридичних осіб, можна було би продовжувати, але навіть наведених норм досить, щоб проілюструвати непослідовність вітчизняного правопорядку у врегулюванні правоздатності юридичних осіб. Це, у свою чергу, ускладнює пошук однозначної відповіді щодо її обсягу.

На існування загальної та спеціальної правоздатності вказує і судова практика. Зокрема, у п. 3.8 Постанови Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» [12] вказано, що цивільна правоздатність юридичної особи, за загальним правилом, є універсальною. Разом із тим у цьому ж пункті передбачено існування винятків, тобто існування спеціальної правоздатності у випадках, встановлених законом.

Інколи в юридичній літературі трапляються твердження, що поряд із загальною та спеціальною правоздатністю юридичних осіб необхідно виокремити і виключну. Аналіз сучасних досліджень дозволяє стверджувати, що виокремлення виключної правоздатності є штучним, а ознаки її розмежування зі спеціальною правоздатністю – дещо надуманими. Твердження, що «для характеристики виключної правоздатності визначальним є предмет діяльності, а не її мета» [2, с. 43], є досить спірним. Адже спеціальна правоздатність – це здатність особи бути носієм лише певних прав та обов'язків. Водночас суб'єктивні права та обов'язки – це межі можливої або, відповідно, належної поведінки. Таким чином, спеціальна правоздатність має розумітися як здатність організації діяти у певних межах. І такі межі поведінки можуть визначатися як законом, так і метою створення юридичної особи, яка, у свою чергу, окреслює предмет діяльності. Відповідно до мети створення суб'єкт здатен набувати ті чи інші права та обов'язки і таким чином спрямовувати свою поведінку (предмет своєї діяльності). Наведене дозволяє схилитися до думки тих дослідників, які вважають, що правоздатність у юридичних осіб може бути або загальною, або спеціальною [8, с. 19; 13, с. 43].

Щодо змісту правоздатності у цивільній сфері звертається увага на те, що її обсяг у юридичної особи як штучного суб'єкта відрізняється від обсягу правоздатності фізичної особи. З одного боку, вона в організації вужча, ніж у людини. Зокрема, зазначено,

що лише людина може бути носієм прав, пов'язаних з її індивідуальністю. З іншого боку, зауважується, що правоздатність юридичної особи є ширшою порівняно з правоздатністю фізичної особи, оскільки вона має права, що можуть належати лише суспільному утворенню. При цьому також наголошується на розширенні змісту цивільної правоздатності організацій. Це пов'язується з тим, що її діяльність може проявлятися у різних сферах життєдіяльності, а тому вона стає учасником майнових, організаційних, особистих немайнових правовідносин [2, с. 139–141; 5, с. 123–130].

Наведене дозволяє погодитися з тим, що зміст правоздатності у юридичних та фізичних осіб може не збігатися, оскільки людині можуть бути притаманні права на такі блага, які не є характерними для організації, наприклад право на життя, на укладення шлюбу, на материнство чи батьківство тощо. Водночас право здійснювати, наприклад, банківську діяльність можуть мати лише юридичні особи певного виду. Не викликає сумнівів і та точка зору, що організація здатна бути учасником майнових (бути носієм речових чи зобов'язальних прав) та організаційних правовідносин. Щодо особистих немайнових прав, то, незважаючи на те що у ст. 94 ЦК України закріплена можливість юридичної особи мати право на недоторканність її ділової репутації, на таємницю кореспонденції, на інформацію та інші особисті немайнові права, які можуть їй належати, в теорії права позиції з цього приводу розділилися.

Так, Є. Суханов заперечує можливість організації мати особисті немайнові права. Свою позицію вчений обґрунтовує тим, що оскільки даний суб'єкт становить персоніфіковане майно, то у нього немає і не може бути ніяких особистих немайнових прав [14, с. 176, 887]. Разом із тим така точка зору була піддана справедливій критиці як суперечлива. Адже, розглядаючи юридичну особу як штучне утворення, у вигляді персоніфікованого майна, вчений не ставить під сумнів здатність такого утворення бути носієм майнових прав. Більше того, він стверджує, що закон наділяє персоніфіковане майно якостями персони, визнає особливим, самостійним товароволодієм, що дозволяє йому брати участь у цивільних правовідносинах, від свого імені набувати і здійснювати цивільні права і обов'язки [14, с. 176]. Але якщо персоніфіковане майно визнається носієм майнових прав, товароволодієм, то, як зазначено в юридичній літературі, немає ніяких природних перешкод розглядати його носієм і особистих немайнових прав [15, с. 195–200]. Цей факт визнано не лише

законодавством, а й судовою практикою [16]. Не можна не зазначити, що у більшості сучасних наукових досліджень із даної проблематики також зроблено висновок, що юридичні особи все ж таки здатні мати деякі особисті немайнові права [15; 17; 18; 19; 20; 21; 22]. При цьому дослідники по-різному визначають зміст такої здатності. Зокрема, Л. Федюк вважає, що юридична особа може мати такі особисті немайнові права, як: на найменування, на місцезнаходження, на ділову репутацію, на інформацію, на таємницю, на індивідуальність, на конкуренцію, на вільну діяльність. Т. Карнаух вважає, що до особистих немайнових прав належать лише права: на найменування, на ділову репутацію, на інформацію, на вибір видів діяльності та місцезнаходження. Інші права, на думку авторки, не є особистими немайними. При цьому дослідниця додатково наводить ще ряд прав. Це право на доменне ім'я, на символіку, на приватність, на зазначення найменування юридичної особи або на вимогу такого зазначення під час будь-якого використання об'єкта, створеного за замовленням або у зв'язку з виконанням трудового договору, на забезпечення недоторканності такого об'єкта, на вибір організаційно-правових форм, на свободу об'єднання, на опіку та піклування. Можна зустріти й інші точки зору щодо переліку тих прав, які може мати юридична особа [15; 19].

Висновки. Зміст правоздатності юридичних осіб вбирає як майнові, так і немайнові права, що дозволяє таким суб'єктам виступати учасниками майнових (речових, зобов'язальних), організаційних та особистих немайнових правовідносин. Такі права можуть бути як встановлені, так і не встановлені законодавством, якщо вони не суперечать закону та моральним засадам суспільства. Обсяг цивільної правоздатності юридичної особи поставлено в залежність від самої природи даного суб'єкта, а тому вона не здатна мати ті права, які за своєю природою можуть належати лише людині. Більше того, на відміну від правоздатності фізичних осіб, яка у них є рівною для всіх, в організації може бути встановлена або загальна, або спеціальна правоздатність.

Зроблені висновки вказують на необхідність подальших наукових досліджень у зазначеній сфері знань.

Список використаних джерел:

1. Жорнокуй Ю. М. Корпоративні конфлікти в акціонерних товариствах: цивільно-правовий аспект : монографія. Х. : Право, 2015. 532 с.
2. Зозуляк О. Непідприємницькі юридичні особи як суб'єкти цивільного права: теоретичний

та практичний аспекти: монографія. Тернопіль : підручники і посібники, 2017. 432 с.

3. Агарков М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву. М. : Юриздат, 1940. 197 с.

4. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права. М. : Госюриздат., 1950. 367 с.

5. Борисова В. І. Релігійна організація – функціональний вид невідприємницьких організацій. Право України. 2014. № 2. С. 123–130.

6. Гражданское право Украины : учеб. для вузов системы МВД Украины : в 2 ч. Ч. 1 / А. А. Пушкин, В. М. Самойленко, Р. Б. Шишка и др.; под ред. проф. А. А. Пушкина, доц. В. М. Самойленко. Х. : Ун-т внутр. дел; Основа, 1996. 440 с.

7. Ромовська З. Цивільна правоздатність громадян. Право України. 1994. № 10. С. 51–54.

8. Козлова Н. В. Правосубъектность юридического лица. М. : Статут, 2005. 476 с.

9. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. М. : Госюриздат, 1958. 182 с.

10. Сучасні проблеми цивільного права та процесу : навч. посіб. / С. О. Сліпченко, О. В. Синегубов, В. А. Кройтор та ін. ; за ред. Ю. М. Жорнокуя та Л. В. Красицької. Х. : Право, 2017. 808 с.

11. Цивільне право України: підруч. у 2 т. Т. 1. / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 480 с.

12. Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 29.05.2013. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13>.

13. Борисова В. І. К проблеме правосубъектности юридического лица. Проблемы законности. 2000. Вып. 43. С. 32–37

14. Российское гражданское право: учеб.: в 2 т. Т. 1 : Общая часть. Вещное право. Наследственное право. Интеллектуальные права. Личные неимущественные права / отв. ред. Е. А. Суханов. М. : Статут, 2010. 958 с.

15. Сліпченко С. О. О способности юридического лица иметь личные неимущественные права, обеспечивающие природное существование физического лица. Право і безпека. 2014. № 3. С. 195–200.

16. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 № 1. URL: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/6CC3C5489FA411CEC2257578003002D9?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=6CC3C5489FA411CEC2257578003002D9&Count=500&>.

17. Кузнецова Н. С., Кохановська О. В. Найменування юридичної особи і комерційне (фірмове) найменування: проблема співвідношення, регулювання і захисту. Правова охорона комерційних позначень в Україні: проблеми теорії і практики: зб. наук. статей / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка, Ю. Л. Бошицького. К.: Ін-т держави і права

ім. В. М. Корецького НАН України; ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. С. 448–459.

18. Жидкова О. С. Цивільно-правовий механізм захисту права на недоторканність ділової репутації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, нац. ун-т внутр. справ. Х., 2008. 20 с.

19. Толстой В.С. Личные неимущественные правоотношения. Изд-во Академ. повыш. квалиф. и проф. переподг. раб. образования, 2009. URL: <http://www.lawmix.ru/commlaw/321>.

20. Нор Ж. В. Чи можуть юридичні особи публічного права бути носіями власної

«індивідуальності» та мати право на неї (на прикладі органів внутрішніх справ)? URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pib/2010_5/PB-5/PB-5_63.pdf.

21. Федюк Л. В. Особисті немайнові права юридичних осіб : монографія. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2013. 500 с.

22. Карнаух Т. П. Особисті немайнові права юридичних осіб в цивільному праві України : автореф. ... дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. К., 2014. 20 с.

Статья посвящена рассмотрению теоретических аспектов правоспособности юридического лица. На основании проведенного научного поиска сделан вывод о том, что содержание правоспособности юридических лиц позволяет им выступать участниками имущественных, организационных и личных неимущественных правоотношений. Причем это могут быть права как установленные, так и не установленные действующим законодательством, если они не противоречат закону и моральным основам общества. Объем гражданской правоспособности юридического лица поставлен в зависимость от самой природы данного субъекта. Более того, у организаций может быть установлена или общая (универсальная), или специальная правоспособность.

Ключевые слова: организация, юридическое лицо, правоспособность, статус, участник гражданских отношений.

The article is focused on the consideration of theoretical aspects of formal legal capacity of a legal entity. On the basis of the conducted scientific research, the author has concluded that the content of formal legal capacity of legal entities allows them to act as participants in property, organizational and personal non-property legal relations. Notably, this may be the rights both established and not established by the current legislation, if they do not contradict the law and the moral principles of society. The volume of civil formal legal capacity of a legal entity is put in dependence on the very nature of this subject. Moreover, either general (universal) or special formal legal capacity can be established in the organization.

Key words: organization, legal entity, formal legal capacity, status, participant in civil relations.

